

12. Релігія в Українській державі

УДК 316.74: 2

Алла Киридон

Релігійний ландшафт початку ХХІ ст.: сутнісні характеристики

У сучасних умовах постбіполярного світу релігія та церква опинилися у центрі суспільно-політичної уваги. Спостерігається інтенсивний релігійно-інституційний розвиток і зростання ролі релігійного чинника у політичному, соціальному, культурному житті держав. Відчутним є вплив останнього й на світову політику. Це пов'язане з підвищенням значення культурних чинників у формуванні світової політики через виникнення певного ідеологічного вакууму після кризи комунізму. Якщо за часів «холодної війни» світ був розподілений на ідеологічні групи, то у постбіполярну добу формування різнопланових ідентифікаційних характеристик відбувається з урахуванням таких важливих цінностей, як історична ретроспекція, релігії, мови, належності до певної культурної групи, нації, цивілізації тощо. Прикметною рисою доби є «повернення релігії» на фоні серйозної кризи секулярних процесів. Глобалізація перетворює світ у єдине ціле й навіть якщо не спричиняє глобальної культурної та релігійної конвергенції, то, в кожному разі, робить зустріч релігій і культур незворотною. Зокрема у статті розглядаються основні тенденції релігійної динаміки в умовах глобалізації початку ХХІ ст.

Ключові слова: релігія, глобалізація, тенденції, світова політика, релігійний ландшафт

Alla Kyrydon

Religious Landscape at the beginning of 21st century: essential characteristics

The religion and church turned out to be at the center of social and political attention in modern conditions of post-bipolar world. An intensive religious and institutional development and the growing role of the religious factor in the political, social and cultural life of the countries are observed. There is an influence of the religious factor on the world politics. It is connected with the increasing importance of cultural factors in world policy-making because of a particular ideological vacuum that emerged after the crisis of communism. If during the Cold War world was divided into ideological groups, then in the post-bipolar period comes the formation of diverse identification characteristics that takes into account such important values like the historical retrospection, religion, language, membership in a particular cultural group, nation, civilization, and so on. There is a «return of religion» against the background of serious crisis of secular processes. Globalization presupposes the irreversibility of the meeting

of cultures and religions. In particular the main trends of religious dynamics in the globalized 21st century are considered in the article.

Keywords: religion, globalization, tendencies, world politics, religious landscape

На сучасному етапі спостерігається зростання ролі релігійного чинника у політичному, соціальному, культурному житті держав, а також у міжнародних відносинах. Це пов'язане з підвищенням значення культурних факторів у формуванні світової політики із-за виникнення певного ідеологічного вакууму після кризи комунізму. Якщо за часів «холодної війни» світ був розподілений на ідеологічні групи, то у постбіполярну добу розв'язання проблеми ідентифікації відбувається із врахуванням інших важливих цінностей: історичного минулого, релігії, мови, належності до певної культурної групи, нації, цивілізації [1].

Загалом релігія оприявнюється як дієвий суспільний чинник трансформації та еволюції сучасних міжнародних відносин у постбіполярному світі. Зокрема, С. Гантінгтон писав про крах політичних ідеологій минулого століття – комунізму, фашизму, соціал-демократії, анархізму – і про «велике повернення» релігії, зростання її значення в перебігу світових подій і «конфлікті цивілізацій» [2]. Цю тенденцію слід розглядати як контекст і наслідок розвитку глобалізаційних процесів. Як зауважує В. Єленський, «релігійне повернення» відбувається на тлі (чи завдяки?) занепаду так званих «великих ідеологій», що панували над свідомістю мільйонів у минулому і позаминулому століттях, величезних демографічних зсувів, які поступово виводять світ з його західної фази і надають релігії особливої значущості, а також употужнення глобалізаційних процесів. Саме глобалізація безпосередньо причетна до перетворення католицизму й п'ятидесятництва на глобальні транснаціональні культури, до стрімкого нарощення ісламської присутності в Європі, до євангельського вибуху в країнах Африки, Азії та Латинської Америки, до відродження релігії за «залізною завісою». Подіями, що засвідчили триумфальне повернення релігії й докорінну зміну її сприйняття дослідниками, стали ісламський вибух, євангельський бум у США, глобальне католицьке піднесення, бурхливе поширення нових релігій та дедалі інтенсивніше звернення до релігії за «залізною завісою» [3, с. 8, 14].

Серед вітчизняних науковців до проблеми релігійних процесів звертались В. Балух [4], В. Докаш [5], В. Єленський [3; 6], А. Колодний [7],

О. Любіцева, К. Мезенцев, С. Павлов [8], М. Парашевін [9], Л. Филипович [10], С. Яремчук [11] та ін. [12; 13].

Для презентації артикульованої проблеми послуговуємося базовим концептом «релігійний ландшафт» (водночас свідомі того, що останній потребує подальшого концептуального осмислення та вироблення відповідної методології). Поняття «ландшафт» спершу належало до тезаурусу географічних дисциплін. Згодом складність й багатовимірність концепту розширили діапазон його використання в дослідженнях не лише географів, але й філософів, культурологів, релігієзнавців, соціологів та ін. Зокрема німецький географ Отто Шлютер упровадив до наукового обігу термін «культурний ландшафт». За твердженням дослідниці Ю. Норманської, згадки про культурний ландшафт з точки зору релігії з'явилися в англійській літературі наприкінці 1970-х рр. і були пов'язані, зокрема, з дослідженням діяльності мормонів і релігійності населення Америки [14]. Однією з перших поняття «релігійний ландшафт» окреслила російська дослідниця О. М. Главацька [15].

У нашому випадку використаний концепт є виявом міжпредметного запозичення. У пропонованій розвідці концепт «релігійний ландшафт» використовуємо для позначення сукупності просторових характеристик наявності, змісту та інтенсивності релігійних процесів, динаміки та спрямованості їх змін в умовах глобального розвитку.

Релігійний ландшафт світу початку ХХІ ст. (2011 р.) крізь призму приналежності до головних релігійних напрямків мав такі характеристики: християн 2,1 млрд, мусульман 1,3 млрд, 900 млн індуїстів, 394 млн прибічників китайських народних релігій (даосистів), 376 млн буддистів, 228,4 млн – прибічників різних етнічних язичницьких релігій, 102,4 млн — азійських неорелігій, 23,3 млн сикхів. 1,1 млрд землян вважають себе атеїстами [16].

За дослідженнями Pew Research Center (2015 р.) християнство залишається найбільшою в світі релігією – 2,2 млрд жителів сповідують християнство, що становить майже третину (31%) всіх 6,9 млрд людей Планети. Іслам – на другому місці (має 1,6 млрд прихильників, що становить 23% населення земної кулі). Якщо нинішні демографічні тенденції збережуться, то загальна чисельність населення в світі зросте до 9,3 млрд у 2050 р. (тобто збільшиться на 35%). За цей період прогнозується зростання чисельності мусульман на 73%, натомість децю

повільнішими темпами зростатиме чисельність християн. Відтак до 2050 р. Pew Research Center прогнозує практично встановлення паритету між мусульманами (2,8 млрд. населення, або 30% населення) і християнами (2,9 млрд, або 31%). Буддійське населення, як очікується, буде достатньо стабільним через низький рівень народжуваності і старіння населення в таких країнах, як Китай, Таїланд і Японія. У всьому світі індуїстське населення, згідно з прогнозами, збільшиться на 34% (з трохи більше 1 млрд до майже 1,4 млрд – приблизно в ногу із загальним зростанням населення). Кількість євреїв (найменша релігійна група) виросте на 16% (з трохи менше 14 млн в 2010 р. до 16,1 млн у всьому світі в 2050 р.). Число прихильників різних народних релігій – в тому числі традиційних африканських релігій, китайських народних релігій, індіанських релігій та релігій австралійських аборигенів – за прогнозами збільшиться на 11% (з 405 млн до майже 450 млн). Якщо відповідно до перепису і обстежень 2010 р. нараховувалося 1,1 млрд атеїстів, агностиків і людей, які не ідентифікували себе з будь-якою конкретною релігією, передбачається, що до 2050 р. таке населення перевищить 1,2 млрд. Причому кількість людей, які не відносять себе до жодної релігії зростатиме в більшості країн Європи та Північної Америки [17].

Сьогодні релігійний ландшафт планети все ще зберігає історико-географічну сегментацію і деякі країни виглядають достатньо гомогенними з огляду на релігійну приналежність своїх громадян. Мусульмани, наприклад, складають понад 98% населення Мавританії, Мальдивів, Тунісу, Сомалі, Марокко, Ємену, Афганістану та інших країн. Приблизно така ж питома вага християн на Мальті, у Парагваї, Гватемалі, Екваторі, Сальвадорі й Польщі. Три чверті населення Таїланду, Бутану і Камбоджі є буддистами, а Індії й Непалу – індуїстами.

Але гомогенність ця розмивається; релігії зустрічаються одна з одною вже не тільки на «зовнішніх місійних полях», як це було, скажімо, з християнством й ісламом свого часу в Африці, а на своїх традиційних теренах. Мечеті вже давно стали звичними атрибутами західноєвропейських міст, ніхто не дивується мормонам – дітям монгольських кочовиків, так само, як і буддійським монахам бельгійського походження. Навернення і перенавернення, які ще в минулому столітті мали місце переважно стосовно до християнства, а

12. Релігія в Українській державі

потім дедалі більше – до ісламу, стаються у різноманітних традиціях. Наприклад, в останні три десятиліття серед чорного населення Бразилії та Великобританії відбулися навернення до нігерійської релігійної традиції народу Йоруба, а серед не білих американців помітним став перехід у так звані примітивні релігії. В літературі докладно описані випадки навернення християн в юдаїзм, буддистів – у п'ятидесятництво і навіть цілого індійського села в буддизм. Релігійна картина світу стає дедалі більш різноманітною.

Особливо активно цей процес розгортається в християнстві. Достатньо зазначити, що на початку XIX ст. у Сполучених Штатах було лише 20 релігій, а наприкінці XX ст. – понад 1500. У цілому ж, якщо 1800 р. в світі було, до прикладу, 500 християнських деномінацій, то впродовж XIX ст. їхня кількість зросла у 3,8 рази, а впродовж XX ст. – у 9,8 раз. Ця тенденція збереглася й надалі: тільки за перших сім років XXI ст. число християнських деномінацій зросло з 33 800 до 39 тисяч.

Разом з тим поряд із урізноманітненням ми бачимо і рух до уніфікації у великих релігійних традиціях – в буддизмі, індуїзмі і, особливо, в ісламі. Для усвідомлення процесів, що відбуваються в ісламі XXI ст., прикметними є дві тенденції. Перша – це певною мірою деарабізація ісламу, позбавлення його тавра, як казав колись один з батьків-засновників ісламського неофундаменталізму й провісник держави Пакистан Мохаммед Ікбал, нав'язаного цій світовій релігії «арабським імперіалізмом». При цьому якщо християнство зміщується на Південь, то іслам – на Схід, за межі арабського світу, з Близького Сходу до Східної Азії. Принаймні станом на 2010 р. трьома країнами з найбільшою кількістю мусульманського населення були неарабські країни: Індонезія (майже 205 млн визнавців ісламу, що становило 88,1 % населення країни), Пакистан (178 млн відповідно 96,4 %) і Бангладеш (145 млн, 90,4 %) [16].

Лише менше чверті мусульман світу – араби. Деякі мусульманські автори навіть пропонують відмовитися від поняття «ісламський світ» як такий, що вигаданий на Заході, ігнорує національну ідентичність народів, які традиційно сповідували іслам і не здатний вловлювати все багатство відмінностей, існуючих між культурами Близького Сходу і Східної Азії, Північної Африки й Поволжя. Інші ж вважають, що хоча іслам це лише один елемент в історії й культурі 55 націй світу,

але елемент ключовий, такий, що з'єднує всі ці нації і надає їм чітке відчуття спільності.

Друга тенденція полягає у стрімкому зростанні числа мусульман за межами традиційно ісламських країн, наслідком чого є активізація міграційних процесів, зокрема і під впливом подій так званої арабської весни. У США їх станом на 2015 р. було приблизно 6,5 млн, у країнах Європейського Союзу – понад 20 млн, зокрема біля 8 млн мусульман мешкає у Франції (8 % населення Франції) і приблизно 4,3 млн у ФРН (6 % від загального населення країни). Причому європейці, як правило, значно переоцінюють відсоток мусульманського населення у своїх країнах. Так, зокрема, у Франції мусульманське населення становить 8%, тоді як, на думку французів, їх кількість відповідає 31%. Таку ж різницю зафіксовано також і в Бельгії, громадяни якої вважають, що серед них 29% мусульман, тоді як насправді – лише 6%. Британці вважають, що мусульмани становлять 21% їхнього населення, тоді як статистика свідчить про 5%. Схожою є також ситуація в Італії (4% мусульман проти «уявних» 20%), Німеччині (6% проти 19%), Швеції (5 проти 17%) та Іспанії (2% проти 16%) [18; 19].

У перспективі, на думку В. Єленського, найвірогідніше, в ісламі одночасно розвиватимуться два суперечливих процеси – формування спільної глобальної понаднаціональної транстериторіальної мусульманської ідентичності та, з іншого боку, урізноманітнення інтелектуальних течій з дуже відмінними поглядами на ключові проблеми життя людини, суспільства, ісламської умми й цілого світу [3, с. 487].

Серед інших характерних тенденцій зазначимо такі:

– процеси десекуляризації й загострення відносин між релігією й секулярною культурою;

– зміна локальних і глобального релігійного і культурного ландшафту та вплив цих змін на просторові, часові, динамічні параметри релігійних конфліктів;

– вплив міграційних процесів різного масштабу на зміну релігійних ідентичностей;

– процеси інтеграції й дезінтеграції релігійних спільнот та соціальні конфлікти.

До основних тенденцій сучасної релігійної динаміки також можна віднести такі:

12. Релігія в Українській державі

– активізація місіонерської діяльності традиційних релігій, усвідомлення важливості релігійного освіти (особливо молоді), знайомство з віровченням християнства, ісламу, іудаїзму, буддизму;

– певне розмивання, фрагментація класичних релігійних систем, синтетичність форм. Наприклад, взаємодія культурних систем Африки і поява афрохристиянства і афроісламу;

– релігійний фундаменталізм, що проповідує стійке неприйняття сучасності, критику світського життя, звільненої від влади релігії, виступаючий проти західної моделі розвитку і проголошує традиційні цінності. Наприклад, рух фундаменталістів в Індії, Афганістані та ін.;

– теологія звільнення (теології визволення), що набула поширення у країнах третього світу з кінця 1960-х рр. У цьому регіоні, що характеризується політичною нестабільністю, залежністю від американського капіталу, зростанням населення і злиднів, католицька церква є одночасно консервативною силою і виразником інтересів простого народу;

– екуменічний рух, спрямований на досягнення взаєморозуміння, консолідації, порівняння позицій великих церков і конфесій з важливих проблем сучасного життя;

– інтерес до езотерики, містики, окультних теорій і практик. Зокрема, на масштабний культурний синтез і встановлення духовного панування в світі претендують теософія, антропософія та ін.

З останньої третини ХХ ст. активно стали множитися нові релігійні рухи: тоталітарні секти, деструктивні культу, містичні, сатанинські і неоязичницькі спільноти.

Спостерігається зростання індивідуальної релігійності (йдеться про існування своєрідних «ножиць» між релігійними віруваннями, потребою особи в духовному досвіді і переживаннях – з одного боку, і стрімким падінням відвідин церкви і участі в інституційованій релігійній діяльності), тощо.

Релігія має справу з фінальними проблемами і граничними значеннями, і її вплив на глобальну політику визначається саме передовсім і головню цим, тоді як розвинутість інституційних мереж, фінансові, організаційні тощо ресурси мають, вочевидь, підпорядковане значення. Релігія наділяє людські спільноти могутнім символізмом, а також проводить між ними кордони, котрі виявляються важкими для проникнення.

Так, у Європі розгортаються гострі дискусії навколо цінностей і ідентичностей, підвалини яких ґрунтуються на релігійних уявленнях і почуттях (наприклад, закон Франції № 2004-228 від 15 березня 2004 р. про застосування принципу світськості щодо носіння у школах, коледжах та громадських ліцєях знаків або предметів одягу, які виявляють релігійну приналежність та ін.)

На думку М. Ковальського, все різноманіття взаємозв'язків релігії і міжнародної сфери можна було б звести до кількох основних напрямків[20].

По-перше, це опосередкований вплив на соціальні і моральні устої («установки»), під впливом яких:

- формується зовнішня політика держав;
- визначається її характер;
- враховуються політичні й економічні інтереси.

По-друге, це безпосередня участь в міжнародній діяльності релігійних, а також світських структур (тобто церков, духовенства – з одного боку, а з іншого – партій релігійної орієнтації і т. д.).

Третій напрям знаходить вияв безпосередньо через окрему людину, прихильника конкретної релігії, який сам безпосередньо бере участь в подіях своєї країни і за кордоном, реагує на них, змушує керівництво рахуватися з його світоглядом.

Релігійний чинник активно впливає на міждержавні відносини завдяки кільком об'єктивним обставинам. По-перше, феномену глобалізації, наслідками якого є: масова трудова і політична міграція; одруження людей із різних національностей, віросповідань та держав (нині до 10% жителів індустріально розвинутих країн Європи народились за їх кордонами); експортно-імпортні міждержавні суперечки; становлення транснаціональних корпорацій тощо. Наслідком таких «всеохоплюючих економічних, політичних, соціокультурних змін стає остаточне завершення доби моноетнічних, моно-світоглядних, моно-релігійних суспільств» [21, с. 94].

По-друге, феномену активного розвитку транснаціональних релігійних мереж – релігійних організацій, які поширилися у світі завдяки відкриттю своїх національних філіалів на основі методів управління й організації, що властиві економічним транснаціональним корпораціям. Це стало можливим завдяки процесу релігійної глобалізації, яка, на

думку науковців, є активним учасником процесу людської глобалізації. Адже процеси, що протікають у релігійній сфері, відбуваються паралельно глобалізаційним процесам, а інколи й інспірують їх [22, с. 125–126]. Зокрема завдяки т. зв. явищу «глокалізації» (взаємодії і синтезу глобальних ідей, що поширюються завдяки глобалізації, із локальними ідеями й культурними традиціями [22, с. 126–127], нові релігійні організації швидко поширюються у тих регіонах/державих, де вони проводять найбільш активну місіонерську роботу (наприклад, мормони чи новітні харизматичні рухи в Україні), заявляють про себе не лише як про релігійну, але й політичну інституцію (вплив на формування законодавства у сфері свободи совісті, включення цих питань у міждержавні угоди, формування фінансових установ та лобіювання з їх допомогою своїх релігійних інтересів тощо) [23].

Ще одна причина доволі колоритного вияву релігійного чинника в міжнародній політиці – наявність у прихильників релігійної орієнтації ефективних міжнародних організаційних структур (більшість із яких чітко налагоджені, а в деяких випадках з великим досвідом зовнішньополітичної діяльності).

Передусім це католицизм, який має єдиний світовий центр – державу Ватикан (на сьогодні має за кордоном 130 представництв), здійснює широкі міждержавні зв'язки, є суб'єктом міжнародного права – Ватикан укладає договори та угоди з іншими державами, як дво-, так і багатосторонні. Могутнім інструментом впливу на міжнародні відносини останнім часом стають партії (політичні), програми яких орієнтовані на релігійні основи (християнсько-демократичні, християнсько-соціальні та ін.). Міжнародні об'єднання релігійних сил (наприклад: Всесвітня Рада церков, до складу якої входять понад 300 протестантських і православних церков, у т.ч. й РПЦ) також відіграють помітну роль на полі сучасної міжнародної політики. Все більшого впливу в сучасному суспільстві набирає духовенство (найнижчі ранги духовенства спілкуються безпосередньо з прихожанами, а вище керівництво навіть може брати участь у формуванні зовнішньополітичного курсу держави). Наприклад, існує Рада єпископських конференцій Європи; Єпископські комісії Європейського співтовариства.

Слід враховувати, що релігія самореформується під впливом зовнішніх обставин і в той же час сама «перетворює» їх, впливає на них.

Колоритним маркером є релігійна психологія і релігійна свідомість з її емоційним корінням. Адже саме на межі раціонального і ірраціонального формуються передумови для виникнення чи зникнення «образу ворога», атмосфери ворожості чи доброзичливості. Отже, слід враховувати, що «носіям» віри притаманні якості, відмінні від тих, хто мислить раціональними і матеріальними категоріями.

Досить важливо також враховувати взаємозв'язок релігійного та етнонаціонального факторів. Тут спостерігається цікава особливість: найбільший вплив на реальне життя і політику мають не окремо взяті релігійні чи національні фактори, а саме їх симбіоз. Взаємодія і взаємовплив національних і релігійних факторів спричиняють посилення впливу на суспільну свідомість.

Разом із тим слід особливо наголосити на ролі традицій. Якщо в економіці, політиці, системі управління тощо традиція може доволі швидко еволюціонувати, то у сфері свідомості (особливо в таких віддалених від матеріальних економічних відносин, як релігійна і національна свідомість) найсильніше простежуються елементи стабільності, сила традиції. Упродовж століть залишаються незмінними етнічні й релігійні уявлення, на які мало діє не лише зміна політичного режиму, але й суспільної системи в цілому. Поруч із модерними формами церковного життя спостерігається відродження старих літургійних форм, рухів, які оформлюватимуться і усвідомлюватимуться як «повернення до витоків», масових паломництв, поширення містичних, ісихастських, наприклад, гуртків і семінарів, зростання популярності чудотворних ікон тощо. Водночас зауважимо, що тенденції змін не зводяться до оновлення.

Сила традиції виявляється, звісно, не лише в консервуванні негативних звичок і моралі. Вона увиразнюється в самосвідомості й самовизначеності представників етносу, їх ставленні до традиційної для них релігії. Йдеться про злиття етнічної і соціокультурної ідентичності – тісний взаємозв'язок релігійної та національної самосвідомості [24, с. 8–9]. Єдина віра впливає і на політичні симпатії чи орієнтації. У таких випадках західні політологи використовують поняття «синдром братніх народів».

Реальна роль кожної релігійної організації залежить від ряду обставин – стабільності, історичних традицій, інтегрованості в суспільну

культуру, станом конкретної конфесії, особливостей міжконфесійних відносин в державі та регіоні, етнічним складом населення країни, специфікою церковно-ієрархічної структури, характером трактування священних текстів священнослужителями тощо.

Глобалізація перетворює світ у єдине ціле й навіть якщо не спричиняє глобальної культурної та релігійної конвергенції, то, в кожному разі, робить зустріч релігій і культур незворотною.

1. Бойко З. О. Релігійний фактор у міжнародних відносинах (теоретичні аспекти) [Електронний ресурс] / З. О. Бойко // Дипкорпус: суспільно-політичний часопис. — 2010. — 9 верес. — Режим доступу: <http://dipcorpus-info.at.ua/news/2010-09-09-81>.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.
3. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття / В. Єленський. — Львів : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2013. — 504 с.
4. Балух В. О. Релігійна мережа України: сучасний стан та основні тенденції розвитку / Балух В. О., Докаш В. І. // Polska i jej wschodni sasiedzi. — Rzesòw, 2004. — Т. 5. — S. 284–289.
5. Докаш В. Релігійна мережа України в її інституціональних вимірах: компаративний аналіз / В. Докаш // Релігія та Соціум : міжнародний часопис. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. — № 1(7). — С. 50–56.
6. Єленський В. Релігія і глобальна політика: світ і Україна / В. Єленський // Національна безпека і оборона. — 2011. — № 1–2. — С. 79–88.
7. Колодний А. Україна в її релігійних виявах : монографія / А. Колодний. — Львів : Сполом, 2005. — 336 с.
8. Павлов С. Географія релігій / С. Павлов, К. Мезенцев, О. Любцева. — К. : АртЕк, 1999. — 504 с.
9. Парашевін М. А. Соціокультурні зміни в контексті глобальних процесів очима населення України / М. А. Парашевін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 194–206.
10. Филипович Л. О. Етнологія релігії. Теоретичні проблеми. Вітчизняна традиція осмислення / Л. О. Филипович. — К. : Світ Знань, 2000. — 333 с.
11. Яремчук С. С. Вивчення релігії у міжнародних проектах із дослідження цінностей / С. С. Яремчук // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. пр. — К. : ІВЦ «Політехніка», 2011. — № 1(9). — С. 105–108.

12. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України : монографія. — К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 272 с.
13. Палінчак М. М. Релігійний фактор у міжнародних відносинах : навч. посіб. / М. М. Палінчак, П. П. Галда, М. М. Лешанич. — Ужгород, 2015. — 294 с.
14. Норманская Ю. В. Феномен религиозного ландшафта Крыма: к постановке проблемы / Ю. В. Норманская // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». — 2013. — Т. 24 (65), № 3. — С. 228–234.
15. Главацкая Е. М. Религиозный ландшафт Урала: феномен, проблемы реконструкции, методы исследования / Е. М. Главацкая // Уральский исторический вестник. — 2008. — № 4. — С. 76–82.
16. Релігійна карта світу: як вірують сім мільярдів? (25 листопада 2011 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhivo/13249-religijna-karta-svitu-yak-viruyut-sim-milyardiv.html>.
17. The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010–2050 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050>.
18. Кочубей Ю. Ислам у Європі: вдома чи в гостях / Ю. Кочубей // Тиждень. — 2010. — № 3 (116), 22 січ.
19. Мусульман у Європі значно менше, ніж думають жителі ЄС (8 січня 2015 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/01/8/7054453>.
20. Ковальский Н. Религия в мировой политике / Н. Ковальский // Свободная мысль. — 1992. — № 39. — С. 54–61.
21. Филипович Л. Правові проблеми буття релігійних меншин в Україні / Л. Филипович // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив у сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст). — К., 2000.
22. Кузьмин Н. С. Религиозная глобализация как философская проблема / Н. С. Кузьмин // Религиоведческие исследования. — 2009. — № 1–2. — С. 125–126.
23. Саган О. Релігія як чинник міждержавних відносин [Електронний ресурс] / О. Саган // Релігія в Україні. — 2011. — 3 берез. — Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/8633-religiya-yak-chinnik-mizhderzhavnix-vidnosin.html>.
24. Вера. Этнос. Нация. Религиозный компонент этнического сознания / ред. кол.: М. П. Мчедлов (отв. ред.). — М. : Культурная революция, 2007. — 368 с.